

ČESKOSLOVENSKÁ CIVILIZAČNÍ MISE: ASIMILAČNÍ PRAKTIKY VŮČI „CIKÁNSKÝM“ DĚTEM V LETECH 1918–1942¹

Pavel Baloun

Czechoslovak Civilising Mission:
Assimilation Practices for ‘Gypsy’ Children in 1918–1942

This study offers a qualitative analysis of two interrelated practices implemented in interwar Czechoslovakia with respect to ‘gypsy children’. First of all, it deals with the so-called ‘gypsy schools’, which were in practice separate auxiliary classes for ‘gypsy children’ established in Slovakia and Transcarpathian Ruthenia in 1927–1938. In the following, the author outlines a practice of taking children from families which were based on Czechoslovak law on ‘vagrant gypsies’, adopted in 1927, identified by authorities as ‘vagrant gypsies’. Both of these separate and largely regionally applied approaches are set within a wider context of implementation of state administration in the areas in question (eastern Slovakia and Transcarpathian Ruthenia on the one hand and Bohemia on the other hand) and within a context of contemporary expert discussions about a ‘re-education of gypsy children’. The author argues that these were two distinct approaches to assimilation of ‘gypsies’ into the Czechoslovak society, that is, to integration based on erasing and fully removing the alleged ‘gypsy’ differentness.

Keywords: assimilation, post-colonial thinking, anti-gypsy measures, interwar Czechoslovakia, racism, race.

Pavel Baloun, PhD student at the Department of General Anthropology, Faculty of Humanities at the Charles University, pavel.baloun@gmail.com

1 Tento výstup vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 2017 „Imaginace Jiného“, kolektivní reprezentace a politiky sociální exkluze“ (260 468) řešeného na Fakultě humanitních studií UK. Za cenné komentáře a podněty bych chtěl poděkovat Vítu Strobachovi, Lucii Storchové, Pavlu Himlovi, všem kolegyním a kolegům z projektu Institutu Tereziánské iniciativy s názvem Databáze romských obětí holocaustu a dvěma recenzentům/kám.

Dne 22. prosince 1926 proběhla v Užhorodě na Podkarpatské Rusi slavnostní ceremonie při příležitosti otevření budovy tzv. cikánské² školy. Po krátkém úvodu vládního komisaře města Užhorodu si vzal slovo Josef Šimek, tajemník referátu Ministerstva školství a národní osvěty v Užhorodě. Ve své řeči upozornil na pedagogický význam „školy pro cikány poukázav na zvláštní jich charakter“ a současně školu v Užhorodě označil jako ojedinělý a výjimečný pokus „v tomto oboru výchovy“ v celé Evropě. Další český úředník z kanceláře viceguvernéra Podkarpatské Rusi ve své zprávě uvedl, že slavnost učinila na všechny přítomné dobrý dojem, „zejména fakt, že ku slavnosti přišly cikánské děti umyté a dosti slušně ošacené“.³

Dne 13. prosince 1928, tedy o dva roky později a přibližně o 600 kilometrů vzdušnou čarou na západ od Užhorodu, rozhodl Okresní soud v Písku o odebrání tříleté Milady z péče její matky, „cikánky“ Marie Růžičkové proto, aby nepropadla „mrvaní zkáze“.⁴ Milada, která se narodila v roce 1926 ve věznici Krajského soudu v Písku,⁵ byla svěřena do pěstounské péče v tzv. rodinné cikánské kolonii, kterou v roce 1928 zřídila Okresní péče o mládež v Písku. Jednalo se o skupinu „řádných“ rodin z Písku, které přijaly nebo byly ochotny přijmout do pěstounské péče děti odebrané z rodin „potulných cikánů“ na základě zákona č. 117/1927 Sb. z. a n. o potulných cikánech. Milada Růžičková představovala jedno z přibližně 15 až 20 romských dětí, jež v rozmezí let 1927–1942 nechal příslušný soud v Písku odebrat svým „světem se toulajícím“ rodičům, jak byli ve spisech označováni, a z nichž měly „řádné“ české rodiny vychovat „užitečné členy lidské společnosti“.⁶

- 2 V celém textu používám označení „cikáni“ i Romové. Zatímco současné označení Romové (a Sintové) jsou založena na etnickém (endonymním) vymezení skupiny, dobový policejní pojem „cikáni“ závisel na konkrétní státní praxi, v níž byli jako „cikáni“ označováni nejen Romové a Sintové v dnešním slova smyslu, ale i provozovatelé kočovných živností a/nebo nejobecněji „práce se štítící“ či „bezdomovci“ (dobový termín pro osoby bez domovského práva). Při použití slova „cikáni“/„cikánský“ v tomto textu odkazuji k těmto širším dobovým významům, kdežto označení Romové/romský používám tehdy, když popisují jednání historických aktérů označených za „cikány“ na základě kategorie rasy.
- 3 Archiv Kanceláře prezidenta republiky v Praze (AKPR), fond Kanceláře prezidenta republiky (KPR), H-holdy (KPR-H), karton 3, Civilní správa Podkarpatské Rusi Ministerstvu školství a národní osvěty v Praze (30. prosince 1926).
- 4 Státní okresní archiv (SOkA) Písek, f. Okresní soud Písek (OSP), neinventarizovaná složka P 3/26, rukopisný záznam z jednání soudu (13. prosince 1928).
- 5 SOkA Písek, f. OSP, P 3/26, úřední záznam o poručnictví Milady Růžičkové (14. ledna 1926).
- 6 Národní archiv v Praze (NA), f. Vrchní zemský soud Praha (VZS), k. 2074, Okresní péče o mládež Písek (OPM) Presidiu vrchního soudu v Praze (10. června 1932).

Cílem tohoto textu je analyzovat uvedené praktiky meziválečného Československa ve vztahu k „cikánským“ dětem a dále sledovat jejich vztah v širším kontextu formulací „cikánské otázky“ na centrální úrovni i v souvislosti s výkonem státní moci v konkrétním regionu a lokalitě. Vychází tezí přitom je, že tzv. cikánské školy a uplatňování příslušného paragrafu o odebrání dětí z rodin „populárních cikánů“ představovaly dvě různé podoby dobové asimilace. Pojem asimilace, který popisuje takovou situaci „zahrnutí“, jejímž účelem je úplné rozpuštění diference,⁷ používám z toho důvodu, že umožňuje meziválečné československé praktiky zasadit do dlouhé časové perspektivy asimilačních snah z přelomu 18. a 19. století a také klást do úzké souvislosti s dobovými praktikami vyloučení.⁸ Ačkoli v meziválečném období hrál ve vztahu k německému, maďarskému, polskému či židovskému obyvatelstvu významnou úlohu mezinárodně právní rámec menšin, „cikáni“ byli ze strany československých úřadů chápáni primárně jakožto zaostalá nebo nebezpečná skupina obyvatel, s níž mělo být zacházeno jiným způsobem. Myšlenka asimilace tak v důsledku rozvoje národního státu nebyla úplně opuštěna.⁹ Vznik Československa, jímž byly saturovány základní požadavky českého národního hnutí, zasadil asimilaci do nových souvislostí populacionistických vizí a státních politik homogenizace, v nichž vedle zásadní kategorie národa hrála roli také kategorie rasy. Ta sloužila k potvrzování příslušnost československého národa k „vyspělé“ evropské civilizaci i k vymezení hranic společenství plnoprávných občanů národního státu.

Vzhledem ke skutečnosti, že tzv. cikánské školy byly zakládány pouze na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi, zatímco k odebrání dětí podle dochovaných archivních pramenů sahaly státní úřady takřka výhradně jen v Čechách, dále zaměřuji svoji pozornost zejména na civilizační diskurz a na traktování kvalitativních rozdílů mezi Východem a Západem.¹⁰ Hlavní význam civilizač-

7 PATRICK WOLFE, *Traces of History. Elementary Structures of Race*, London 2016, s. 1–30.

8 JIŘÍ HANZAL, *Cikáni na Moravě v 15. až 18. století. Dějiny etnika na okraji společnosti*, Praha 2004; PAVEL HIML, *Zrození vagabunda. Neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2007, s. 141–276.

9 MARK MAZOWER, *Dark Continent. Europe's twentieth Century*, New York 1999, s. 41.

10 Současný výzkum ukazuje, jaký význam pro vývoj a zejména radikalizaci proticikánských opatření v meziválečném období v různých evropských státech hrály pohraniční regiony (Burgenland v Rakousku, Venezia Giulia a Venezia Tridentina v Itálii a Graubünden ve Švýcarsku), s nimiž se pojily (orientalistické či balkanizační) představy o „zaostalosti“ a „východním“ charakteru, který měla podtrhovat početnost „cikánské“ populace. Srov. GERHARD BAUMGARTNER, *The Road Towards Genocide. The Process of Exclusion and Persecution of Roma and Sinti in the 1930s and 1940s*, S: I. M. O. N. 1/2014, s. 5–17; T. MEIER, *Zigeunerpolitik und*

ního diskurzu při sledování obou asimilačních praktik vyplývá také z pohledu na dobový mezinárodní kontext. Nejprve byly v lednu roku 1926 v Moskvě otevřeny první „cikánské školy“, ve skutečnosti vyčleněné třídy „cikánských“ dětí na ruských základních školách.¹¹ Ve stejném roce zahájila švýcarská charitativní organizace *Pro Juventute* projekt s názvem *Hilfswerk für die Kinder der Landstrasse*. Mezi léty 1926–1973, kdy projekt fungoval, tak její pracovníci odebrali přibližně 500 dětí z rodin Jenišů¹² označovaných za „tuláky“ a umístili je do převýchovných ústavů či pěstounských rodin.¹³ Sovětské „cikánské školy“ a násilné odebírání dětí ve Švýcarsku ale měly sloužit stejnému „civilizačnímu“ účelu: vychovat z údajně zaostalé či nebezpečné „cikánské“ populace plnohodnotné občany těchto moderních států. Odlišnosti mezi sovětskou praxí „cikánských škol“ opírající se o agendu národnostní, menšinové politiky, jež byla podřízena projektu utváření „nového socialistického člověka“, a švýcarským modelem, který vycházel ze zásad dobové eugeniky, naznačují možnosti a omezení tehdejších praktik „zahrnutí“ „cikánů“. Tyto dobové příklady umožňují tematizovat napětí, jež bylo vlastní i československým praktikám asimilace. Jeden pól tvořila státem řízená etnoemancipace, tzn. kolektivní zrovnoprávnění etnické či národnostní skupiny, a na druhém pólu stála represivní asimilace, tedy násilná převýchova, korekce, která měla vést k úplnému rozpuštění kolektivní diference („cikánství“).

Z hlediska analýzy se omezují na zřízení a fungování tzv. cikánské školy v Užhorodě a praxi odebírání dětí na Písecku. Cílem však není předložit kvantitativní závěry, nýbrž provést v podstatě sondu do fungování obou asimilačních praktik. Důraz na lokální kontext podle mého soudu umožňuje uchopit asimilaci

Zigeunerdiskurs, s. 230–231; PAOLA TREVISAN, „Gypsies“ in Fascist Italy: from Expelled Foreigners to Dangerous Italians, *Social History* 42/2017, s. 343–364.

- 11 BRIGID O'KEEFE, *New Soviet Gypsies. Nationality, Performance, and Selfhood in the Early Soviet Union*, Toronto 2013, s. 66–102.
- 12 Jenišové jsou etnickou skupinou s vlastní kulturou, jazykem a historií žijící převážně ve Švýcarsku. Jako provozovatelé kočovných živností a řemesel byli označováni za „cikány“: MERET BRANDNEROVÁ, *Děti silnice. (Několik poznámek ke švýcarské „cikánské politice“)*, *Romano džaniben* 8/2001, s. 94–102.
- 13 WALTER LEIMGRUBER, THOMAS MAIER, ROGER SABLONIER, *Das Hilfswerk für die Kinder der Landstrasse. Historische Studie aufgrund der Akten der Stiftung Pro Juventute im Schweizerischen Bundesarchiv*, Bern 1998; REGULA LUDI, *Swiss policy towards Roma and Sinti refugees from National Socialism: Defensive walls instead of asylum*, in: *The Gypsies during the Second World War: The Final Chapter*, (ed.) Donald Kenrick, Clichy 2006, s. 119–132; THOMAS MEIER, *Zigeunerpolitik und Zigeunerdiskurs in der Schweiz 1850–1970*, in: *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*, (ed.) Michael Zimmermann, Stuttgart 2007, s. 226–239.

„cikánů“ ve vytčeném období v podobě souboru rozmanitých regionálně uplatňovaných praktik, v nichž zásadní úlohu sehrávají lokální aktéři, a současně porozumět jejich pokusnému charakteru. V dosavadní historiografii jsou obě praktiky stavěny do principiálního protikladu a zastupují jak „stinné“ (odebírání dětí), tak „pozitivní“ (tzv. cikánské školy) stránky přístupu meziválečného Československa k Romům.¹⁴ V tomto textu bych chtěl poukázat na to, že emancipační (zrovnoprávňující) a asimilační (represivní) prvky byly v odlišné podobě vlastní oběma praktikám. Zásadní otázky proto zní: Do jaké míry tzv. cikánské školy skutečně souvisely s rozvojem dobového mezinárodního právního rámce menšin? Jakou roli při jejich zřízení a fungování hrály expertní, eugenické diskurzy týkající se „úchylné mládeže“?¹⁵ V neposlední řadě si text klade za cíl věnovat pozornost jednání samotných „objektů“ asimilačních snah – Romů.

Asimilace v souvislostech „moderního“ řešení „cikánské otázky“ v ČSR

Dne 23. prosince 1920 adresovala Okresní správní komise v Libáni československému ministerstvu vnitra žádost, aby učinilo „rázné opatření proti potulným hordám cikánským“. „Cikáni“ s československou státní příslušností měli být donuceni k tomu, aby se usadili na jednom místě, živil se prací a v neposlední řadě aby „děti řádně vychovávali“. Za tímto účelem komise navrhovala vytvořit celostátní evidenci „cikánů“ či založit občanskou stráž. Současně se komise domáhala preventivních opatření. Mezi tyto mělo patřit zřízení donucovacích pracoven speciálně pro dospělé „cikány“, kteří „nechtějí se vyživiti vlastní prací a kteří nechtějí se řádnému životu podrobiti“. A dále mělo být vydáno nařízení, aby rodičům, kteří svým jednáním – „nechuť ku práci, toulání, krádež, podvod, nemravný život atd.“ – údajně nemohli svým dětem zaručit „řádnou výchovu“, byly tyto děti odebrány a vychovávány ve státem vytvořených a financovaných ústavech.¹⁶ Uvedený dopis představoval jednu z mnoha žádostí obcí a okresních

14 Například CTIBOR NEČAS, *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)*, Brno 2005, s. 213–230.

15 Srov. RENÉ PETRÁŠ, *Menšiny v meziválečném Československu. Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*, Praha 2009, s. 368; VICTORIA SHMIDT, *Eugenics and special education in the Czech lands during the Interwar Period: The beginning of segregation against disabled and Roma*, *Social Work & Society* 14/2016 (www.socwork.net/sws/article/view/461/846); KAREL SOMMER, *Cikánská škola v Užborodě*, *Slezský sborník* 92/1994, s. 106–112.

16 NA, f. Ministerstvo vnitra – stará registratura (MV-SR), k. 357, dopis Okresní správní komise v Libáni Ministerstvu vnitra (23. prosince 1920).

úřadů, které ministerstvo vnitra v rozmezí let 1920 a 1922 obdrželo. Vznik Československa se z pohledu těchto aktérů jevil jako příležitost ke zformulování nového legislativního řešení „cikánské otázky“, tedy takového řešení, jež by překonalo nevyhovující rakousko-uherské předpisy.

Dědictvím monarchie byl komplex legislativních nařízení, který sloužil jak k regulaci migrace a forem výtěžku domácího obyvatelstva, tak k poskytování chudinské péče.¹⁷ V jeho středu stálo domovské právo, jež podmiňovalo občanské postavení.¹⁸ Označení „cikáni“ v dobovém kontextu odkazovalo ke skupinám (rodinám) či jednotlivcům, jejichž příslušnost k obcím byla zpochybňována a jejichž způsob obživy a pohyb na území státu měl naplňovat skutkové podstaty přestupků potulky, tj. migrace za jiným než pracovním účelem, a žebroty, tedy nabytí peněz či naturálií bez odpovídajícího výkonu.¹⁹ Na jednu stranu z pohledu obcí, které nesly finanční výdaje na chudinskou péči, představovalo udílení k provozování kočovných živností a podomního obchodu způsob, jak snížit počet obyvatel závislých na chudinské péči.²⁰ Na druhou stranu však tato forma sebe-zaměstnávání získala podezření žebroty a jako nelegitimní forma výtěžku se stala terčem policejních úřadů. K zesílení kriminalizace „práce se štitících“ na přelomu 19. a 20. století přispělo také pozvolné budování celostátní sociální péče: prosazování systému pojištění či vytváření sítě tzv. stravovacích stanic pro „poctivé“ nezaměstnané hledající si práci.²¹ Rozlišování obyvatelstva na „poctivé“ a „práce se štitící“ a označování některých jedinců či skupin za „cikány“ bylo prováděno na lokální úrovni. Cílem úřadů přitom podle samotných rakousko-

17 MARIUS WEIGL, *Armutspolitik, Antiziganismus und Wohlfahrt in Cisleithanien zwischen 1900 und 1914*, in: *Poverty, Charity and Social Welfare in Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, (edd.) Olga Fejtová, Milan Hlavačka, Václava Horčáková, Veronika Knotková, Newcastle upon Tyne 2017, s. 389–408.

18 ANTONÍN BŘESKÝ, *Právo domovské a státní občanství v republice Československé*, Praha 1923.

19 SIGRID WADAUER, *Establishing Distinctions: Unemployment versus Vagrancy in Austria from the Late Nineteenth Century to 1938*, *International Review of Social History* 56/2011, s. 31–70.

20 JULIANE TATARINOV, *Kriminalisierung des ambulanten Gewerbes. Zigeuner- und Wander-gewerbepolitik im späten Kaiserreich und in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main 2015, s. 50–58; SIGRID WADAUER, *Asking for the Privilege to Work: Applications for a Peddling Licence (Austria in the 1920s and 1930s)*, in: *Poverty and Sickness in Modern Europe. Narratives of the Sick Poor, 1780–1938*, (edd.) Andreas Gestrich, Elisabeth Hurren, Steven King, London–New York 2012, s. 225–246.

21 JAKUB RÁKOSNÍK, *Odvracená tvář meziválečné prosperity. Nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938*, Praha 2008; SUSAN ZIMMERMANN, *Divide, Provide, and Rule. An Integrative History of Poverty Policy, Social Policy, and Social Reform in Hungary under the Habsburg Monarchy*, Budapest 2011.

-uherských proticikánských opatření mělo být zamezení tomu, aby „cikáni“ získali domovské právo a tím pádem i občanská práva.²² Za tímto účelem prováděly policejní orgány na okresní úrovni pravidelné razie a následný postřk „cikánů“ do obcí, které jim však často odmítaly uznat domovskou příslušnost.²³ Vzhledem ke komplikovanosti legislativy a rozmanitosti státních úřadů, které se na procesu kriminalizace „cikánů“ podílely (četnictvo, soudy, okresní policejní a správní úřady, živnostenské úřady, obce atd.), mezi nimi docházelo k častým konfliktům.²⁴ Ty ústily v neutuchající diskuse o „cikánské otázce“, ve kterých se exekutivní úřady domáhaly zvýšených pravomocí na úkor soudů (například rozhodování o dodání do donucovacích pracoven, instituce policejního dohledu, umístění ve speciálních pracovně-trestných táborech atd.).²⁵

Se vznikem Československa coby národního státu, který zaštiťoval svou legitimitu diskurzem pokroku a civilizace, se s novou intenzitou otevřela i úřední diskuse o „cikánské otázce“. V debatě²⁶ probíhající na ministerstvu vnitra i mezi dalšími vládními rezorty se jednotliví aktéři shodli na potřebě preventivních opatření, zatímco dosavadní nástroje označovali nejen za neefektivní, ale v některých případech dokonce za nehumánní (například postřk).²⁷ Prevence asociovaná s moderní správou státu byla stavěna do kontrastu k policejně-represivnímu charakteru zastaralého mocnářství. Vedle akcentování humanity byla též důležitá představa, že vedle nezbytných policejních opatření, jímž mělo být například

22 PETR LHOTKA, *Pojem „Cikána“ v právních normách od začátku 20. století do roku 1945*, Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské university 2009, s. 229–246.

23 HERMAN REBEL, *Between Heimat and Schubsystem: Walking the Homeless to death in Early Modern Austria*, *Central European History* 48/2015, s. 461–479.

24 JULIANE HANSCHKOW, *Etikettierung, Kriminalisierung und Verfolgung von „Zigeunern“ in der südlichen Rheinprovinz zur Zeit des Kaiserreichs und der Weimarer Republik 1906 bis 1933*, in: *Zigeuner und Nation: Repräsentation*, (edd.) Herbert Uerlings, Julia-Karin Patrut, Frankfurt am Main 2008, s. 249–271.

25 JENNIFER ILLUZZI, *Lives Outside the Law. Gypsies in Germany and Italy, 1861–1914*, Basingstoke 2014; TARA ZAHRA, „*Condemned to Rootlessness and Unable to Budget*“: *Roma, Migration Panics and Internment in the Habsburg Empire*, *American Historical Review* 122/2017, s. 702–726.

26 V následující části vycházím z těchto archivních materiálů: NA, f. MŠpr., k. 562; NA, f. MV-SR, k. 1; NA, f. Zemské četnické velitelství v Praze, k. 100, porada zemských četnických velitelů v Praze – potírání cikánů (1924). (Za upozornění na tento fond vděčím Jiřimu Smlsalovi.) K tomu srov. ZDENĚK ŠÍPEK, *Cikánská otázka v prvním desetiletí ČSR*, *Český lid* 77/1990, s. 139–144.

27 NA, f. ZČV, k. 100, Okresní četnické velitelství v Hradci Králové ZČV (5. prosince 1924).

vytvoření speciální „cikánské“ evidence, je třeba s „cikány“ bojovat „kulturně“.²⁸ Prevence měla sloužit k zamezení údajného kočování a v delším časovém horizontu také k „zcivilizování cikánů“.²⁹ Vedle zřetelné civilizační hierarchie, o níž by se asimilace měla opírat, byl civilizačnímu diskurzu vlastní ještě jeden prvek. Zatímco pro dospělé žádala velká část účastníků debaty internaci v nějaké formě tábora – uspořádání umožňující neustálý a všestranný (policejní a lékařský) dohled stejně jako osvojení pracovní morálky a disciplíny – a donucení ke „stálému“ a „řádnému“ zaměstnání, děti měly být svým rodičům odebrány a umístěny v převýchovných ústavech, výjimečně v pěstounských rodinách. V dětech „cikánů“ byl spatřován přinejmenším potenciál k nápravě, tedy k asimilaci do „spořádané lidské společnosti“.³⁰ Požadovaná převýchova „cikánských“ dětí měla rovněž sloužit k zamezení reprodukce „antisociálních žvlů“.³¹ Tato diskuse probíhající zejména mezi léty 1921–1924 byla zastavena z toho důvodu, že návrh speciální proticikánské normy odpovídající takovým moderním požadavkům by v očích zahraniční veřejnosti mohl porušit princip mezinárodního práva na ochranu menšin zakotvený v ústavě. Tím by mohl být ohrožen pečlivě budovaný mezinárodní obraz Československa.³² Obava se tedy netýkala „cikánů“ jako takových a zacházení s nimi, nýbrž litery mezinárodních dohod. Kromě toho ministerstvo vnitra tvrdilo, že na preventivní opatření není dostatek financí.³³

Dobový mezinárodní právní rámec ochrany národnostních, náboženských a rasových menšin tedy ovlivňoval kontext „cikánské otázky“ v Československu pouze do té míry, že na začátku 20. let zamezil přijetí speciálního proticikánského zákona.³⁴ Zásadní roli při formulaci řešení však sehrál civilizační diskurz. „Cikáni“ byli ze strany dobových aktérů (úředníků, právníků, četníků, soudců, lékařů a dalších expertů) vnímáni jako nebezpečná a v podstatě „zaostalá“ či „primi-

28 NA, f. MSpr., k. 562, Ministerstvo pro sjednocení zákonův a organizace správy ministerstvu vnitra (16. ledna 1923).

29 NA, f. ZČV, k. 100, exponovaný štábní četnický důstojník v Hradci Králové ZČV (8. prosince 1924).

30 NA, f. MSpr., k. 562, Ministerstvo pro sjednocení zákonův a organizace správy ministerstvu vnitra (16. ledna 1923).

31 NA, f. Ministerstvo školství (Mšk), k. 1474, připravovaný projev pro ministra školství (3. března 1920).

32 ANDREA ORZOFF, *Battle for the Castle. The Myth of Czechoslovakia in Europe (1914–1948)*, New York 2009.

33 NA, f. MV-SR, k. 1, opis odpovědi ministerstva vnitra na interpelaci poslance F. Matznera o vzrůstajícím se sužování cikány (11. června 1924).

34 CELIA DONERT, *The Rights of the Roma. The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*, Cambridge 2017, s. 21–26.

tivní“ skupina obyvatel podřývající svým způsobem života (mobilitou, obživou, sexualitou apod.) normy civilizované, „řádné“ moderní společnosti. Asimilace, kterou se rozumělo „zcivilizování cikánů“, byla v dobových diskusích úzce svázána s požadavkem internace i nucené práce a jejím objektem se měly stát děti, u nichž byla alespoň připouštěna možnost nabytí plnoprávného občanského postavení. Tato představa vyvěrala z legitimizace Československa jako moderního státu, jež se měl řídit principem humanity, demokracie a civilizačního pokroku.

Podkarpatská Rus jako laboratoř československé modernity

„I cikáni jsou našimi státními občany a mají nárok na péči se strany veřejnosti a státu,“ prohlásil v červnu 1922 ve svém příspěvku na sociálně-lékařském sjezdu v Mukačevu užhorodský školní inspektor Karel Adam.³⁵ Tomuto výroku předcházelo konstatování, že romské děti na Podkarpatské Rusi a východním Slovensku nenavštěvují školy kvůli odporu ostatní mládeže. „Cikánské“ děti byly „nečisté“, „otrhané“ a k „nijakému pořádku a slušnosti vedené“, což byl stav, za který měla nést zodpovědnost předchozí maďarská správa regionu. Rétorické prohlášení „cikánů“ za občany ale Adamovi nijak nebránilo reprodukovat dominantní dobový „cikánský“ stereotyp.³⁶ „Cikáni nemají výděleku, putují na západ, jsou pravou metlou venkova i měst: kradou, vraždí, roznášejí nakažlivé nemoci, přijímají k sobě různá podezřelá individua necikánská, jsou trýzní úřadů, které nevědí si s nimi rady, plní věznice a ohrožují veřejnou bezpečnost.“³⁷ Občanské postavení „cikánů“ v případě užhorodského školního inspektora souviselo s rozlišováním mezi historickými zeměmi (Čechy, Morava a Slezsko) a „východem republiky“, Slovenskem a Podkarpatskou Rusí, kde, jak si všiml, „cikáni“ také pracují. Apel na potřebu „zvláštní péče“ v oblasti „výchovy a správném zdravotně sociálním dohledu na vývoj cikánských dětí“, jež účastníci sociálně-lékařského sjezdu na Adamovu žádost odsouhlasili a proměnili v rezoluci, byl podobně jako

35 KAREL ADAM, *Zpráva k návrhu organizace výchovy cikánské mládeže*, in: Sociálně-lékařský sjezd pořádaný Podkarpatskou (XXXIII) župou Ú. J. Čs. L. ve dnech 4. až 7. června 1922 v Mukačevě, Mukačevo 1923, s. 48.

36 PAVEL BALOUN, *Von der „Landplage“ zur „fremden Rasse“. Die Repräsentation der Zigeuner in der tschechoslowakischen Kriminalistik (1918–1939)* (v tisku); VOLKER ZIMMERMANN, „Zigeuner“ als „Landplage“: Diskriminierung und Kriminalisierung von Sinti und Roma in Bayern und den böhmischen Ländern (Ende 19. Jahrhundert bis 1939), in: Tschechien und Bayern: Gegenüberstellungen und Vergleiche vom Mittelalter bis zur Gegenwart, (edd.) Milan Hlavačka, Robert Luft, Ulrike Lunow, Munich 2016, s. 207–223.

37 K. ADAM, *Zpráva*, s. 48–49.

řada dalších sociálně-lékařských opatření zdůvodněn „speciálními poměry“ Slovenska a Podkarpatské Rusi.³⁸

Situace na Slovensku a Podkarpatské Rusi byla od připojení těchto území československou armádou až hluboko do 20. let vysvětlována jako důsledek všudypřítomné maďarizace v době Zalitavska, tedy (imperiálního) kulturního i ekonomického útlaku většiny slovenského a rusínského obyvatelstva ze strany maďarských úředníků a maďarské menšiny. Konstatovaná „zaostalost“ místního obyvatelstva a „úpadek“ regionu byly připisovány na vrub právě maďarizaci. Úkol státních úřadů nového státu byl proto vymezen jako svého druhu civilizační mise: zajištění pokroku, demokracie a moderní státní správy.³⁹ Zejména v případě Podkarpatské Rusi, ale do jisté míry i Slovenska, s sebou tento oficiální československý civilizační narativ současně přinášel omezení politických práv tamějších obyvatel.⁴⁰ Argumentace o etnické fragmentarizaci Rusínů a absenci společného národního vědomí, jež byla značně ovlivněna intenzivním antropologickým výzkumem,⁴¹ ospravedlňovala neustálé odkládání realizace autonomie, k níž se Československo zavázalo na mezinárodní mírové konferenci.⁴² Deklarovaný cíl úřadů spočíval v přeměně dosavadních sociálních a kulturních hierarchií tak, aby (maďarská) menšina nemohla ovládnout (rusínskou) většinu.⁴³ Podkarpatskou Rus lze v tomto smyslu obrazně chápat jako laboratoř modernity, ve které se utvrzovaly, ale také zpochybňovaly hlavní symboly nového národního státu: vedle humanity, demokracie a civilizace také občanství či státní sociální

38 *Sociálně-lékařský sjezd pořádaný Podkarpatskou (XXXIII) župou Ú. J. Čs. L. ve dnech 4. až 7. června 1922 v Mukačevě*, Mukačevo 1923, s. 151.

39 STANISLAV HOLUBEC, „We bring order, discipline, Western European democracy, and culture to this land of former oriental chaos and disorder.“ *Czech Perceptions of Sub-Carpathian Rus and its Modernization in the 1920s*, in: *Mastery and Lost Illusions. Space and Time in the Modernization of Eastern and Central Europe*, (edd.) Stanislav Holubec, Joachim von Puttkamer, München 2014, s. 223–250.

40 Například EDVARD BENEŠ, *Řeč o problému karpatoruském*, Užhorod 1934.

41 Například VOJTĚCH SUK, *Anthropologie Podkarpatské Rusi s některými poznámkami o lidských plemelech vůbec a metodách antropologických*, Brno 1932.

42 PAUL R. MAGOCSI, *The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus' 1848–1948*, Cambridge 1978; ROBERT PEJŠA, *Podkarpatská Rus v Československu 1919–1922. Právní a politicko-spoločenské aspekty připojení Podkarpatské Rusi k Československu*, Praha 2016; IVAN POP, *Podkarpatská Rus*, Praha 2005; JÁN RYCHLÍK, MAGDALÉNA RYCHLÍKOVÁ, *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946*, Praha 2016; ANTONÍN HRBEK, *Podkarpatská Rus. Stoleté výročí vzniku*, Olomouc 2018.

43 E. BENEŠ, *Řeč o problému karpatoruském*, s. 33.

péče.⁴⁴ Populární dobové metafory Podkarpatské Rusi, například „Česká Palestýna“ anebo „Československá Bosna“,⁴⁵ odkazující k představám Orientu⁴⁶ i Balkánu,⁴⁷ poukazovaly na důležitý aspekt výkonu československé administrativy, který představovalo rozšiřování a upevňování hranic (západní) civilizace.⁴⁸ Takto chápaná specifičnost „východu republiky“ zesílená odlišnou legislativní tradicí legitimizovala formulaci výjimečných a – v duchu laboratorních podmínek – experimentálních opatření.

Príspevek užhorodského inspektora v tomto kontextu odrážel logiku civilizační mise, jejíž hranice zároveň posouval tím, že pro „cikánské“ děti požadoval stejnou státní péči jako pro děti rusínské či slovenské. Adamův projev kromě toho dokládá, že v důsledku celkové infantilizace⁴⁹ Rusínů a enormních čísel (90%) údajné negramotnosti obyvatelstva představovalo školství jednu z nejdůležitějších agend československé administrativy. Skutečnost, že referát byl přednesen na sociálně-lékařském sjezdu v Mukačevu v roce 1922, dále poukazuje na vzájemnou provázanost agendy školství a zdravotnictví. Jednotliví účastníci sjezdu, mezi nimiž byli vedle reprezentantů civilní správy experti i praktici z oblasti lékařství, školství a soukromých charitativních organizací, kladli ve svých proslotech důraz na sociálně-preventivní, „profylaktická“ opatření. Sekci s názvem *Sociální fyziologie a hygiena dětského věku*, ve které zazněl návrh užhorodského inspektora, otevřel český ředitel dětského domova v Mukačevu apelem na potřebu „sociální hygieny“, která měla bojovat s vysokou negramotností, absencí hygienických návyků a celkovou „primitivností“ a jejímž konečným cílem bylo zajištění „co možno nejvíce tělesně, mravně i sociálně silných individuů“.⁵⁰ Nedílnou součástí volání expertů a praktiků po budování všestranné státní péče

44 ANN LAURA STOLER, *Race and the Education of Desire. Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things*, Durham 1995.

45 S. HOLUBEC, „*We bring order, discipline, Western European democracy, and culture to this land of former oriental chaos and disorder.*“ *Czech Perceptions of Sub-Carpathian Rus and its Modernization in the 1920s*, s. 236.

46 EDWARD W. SAID, *Orientalismus. Západní koncepce Orientu*, Praha 2008.

47 MARIJA NIKOLAEVA TODOROVÁ, *Imagining the Balkans*, Oxford 2009.

48 Ještě v roce 1934 Edvard Beneš prohlašoval, že Podkarpatská Rus je „typickou zemí přechodu mezi západem a východem“, E. BENEŠ, *Řeč o problému karpatoruském*, s. 39.

49 Infantilizace byla jednou z nejrozšířenějších strategií vylučování související s liberalismem přinejmenším od 19. století, UDAY S. MEHTA, *Liberal Strategies of Exclusion*, in: *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois world*, (edd.) Frederick Cooper, Ann Laura Stoler, Berkeley 1997, s. 59–86.

50 JOSEF FRANTÁL, *Zdravotně sociální péče o mládež s ohledem na Podkarpatskou Rus*, in: *Sociálně-lékařský sjezd*, s. 25–29.

o mládež – v kontrastu k českým zemím, kde dominantní roli stále sehrávaly soukromé a polosoukromé, charitativní organizace – tvořil eugenický princip oddělení „zdravých“ či „silných“ dětí od „duševně, tělesně a mravně vadných“, pro něž měl stát vytvořit speciální ústavy.⁵¹ Právě eugenika provazovala agendy zdravotnictví a školství. Podkarpatská Rus tedy nebyla pouze místem, kde československá administrativa podporovala vznik školských institucí pro nejrůznější národnostní menšiny (českou, maďarskou, německou, slovenskou a židovskou). Podkarpatská Rus byla regionem, kde bylo podle expertů na rozdíl od českých zemí potřeba zcela nově vybudovat institucionální síť „úchylné mládeže“.

Skutečnost, že projev o potřebě státní péče o „cikánské“ děti, který přednesl užhorodský školní inspektor Karel Adam, byl na programu sociálně-lékařského sjezdu zařazen v sousedství referátů na téma „úchylných dětí“,⁵² zrcadlila, jakým způsobem experti a úředníci dlouhodobě uvažovali o „cikánských dětech“. Jestliže „cikáni“ představovali skupinu podřývajících normy moderní, civilizované a „spořádané“ buržoazní společnosti, „cikánské děti“ byly logicky vnímány jako „dětí úchylné“, nenormální. V expertním diskurzu „úchylné mládeže“ byly nejčastěji klasifikovány jako „mravně vadné“. Mělo se jednat o děti se „sociálními poruchami“, které však byly popisovány pomocí dobového biologizujícího jazyka. „Sociální poruchou“ tak byla například „nekulturnost a zaostalost“ rodičů. Významnou roli v debatách o „mravní vadnosti“ dětí rovněž hrála imaginace „východu republiky“ – ať už v podobě zdroje morálního úpadku v důsledku civilizační zaostalosti, nebo naopak prostoru, kde i „mravně vadní“ mohou být napraveni.⁵³ Dobové souvislosti mezi „cikánskými“ dětmi a kategorií „úchylné mládeže“ odhalují, že samotné „cikánství“ bylo ze strany československých expertů (pedagogů, antropologů, pediatriů, policejních úředníků apod.) konstruováno jako určité „postižení“, nezpůsobilost (disability).⁵⁴

V prostoru „východu republiky“, kde podle antropologických⁵⁵ poznatků měli žít i „cikáni usedlí“ a kde v důsledku toho bylo „cikánství“ vymezováno rasovými

51 J. FRANTÁL, *Zdravotně sociální péče*, s. 29.

52 Například JAN KLESTIL, *Úchylné děti*, in: Sociálně-lékařský sjezd, s. 49–50; KAREL HERFORT, *Naše péče o děti duševně úchylné*, in: Sociálně-lékařský sjezd, s. 51.

53 JINDŘICH JANEČEK, *Zločinnost mladistvých ve světle statistiky*, *Úchylná mládež 3/1927*, s. 226–240; GABRIELA SATINOVÁ, *Reprezentace „úchylnky“ a strategie popularizace na stránkách časopisu „Úchylná mládež“ mezi lety 1925–1938*, Praha 2013 (diplomová práce), s. 45–54.

54 VICTORIA SHMIDT, KAREL PANČOCHA, *Building the Czechoslovak Nation and Sacralizing Peoples' Health: the Vicissitudes of Disability Discourse during the 1920s*, *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 25/2017, s. 1–23, zde s. 18.

55 FRANTIŠEK ŠTAMPACH, *Cikáni v Československé republice*, Praha 1929.

kritérii, docházelo k intersekcii kategorií „rasy“ a nezpůsobilosti; „úchylnost“ „cikánských dětí“ zde spočívala v jejich konstatované rasové odlišnosti.⁵⁶ Současně však byl „východ republiky“ místem, kde byli „cikáni“ vnímáni jako typická a nedílná součást celkové populace, na níž se měla vztahovat povinná školní vycházka i celková státní sociálně zdravotní péče.

„Cikánská škola“ jako experiment

Cíl školního inspektora Karla Adama podřídil „cikánské děti“ školní docházce však nebyl naplněn, protože podle úředníka referátu ministerstva školství v Užhorodě, Josefa Šimka, se „cikánské“ dítě do „normální školy s normální osnovou (...) nehodilo pro odlišný způsob života rodičů, jinou výchovu (nevychovanost) i tradici“. Z toho důvodu zahájil tento úředník s lokálními úřady v Užhorodě jednání o možnosti otevření „zvláštní školy pro cikánské děti“.⁵⁷

Aby bylo možné pro takový účel získat finanční podporu a přesvědčit o potřebnosti tohoto kroku nadřízené orgány, vypracovali českoslovenští úředníci v Užhorodě žádost adresovanou prezidentu Masarykovi. Dokument byl sice stylizován jako žádost „celé cikánské osady“ z Užhorodu, avšak vzhledem ke skutečnosti, že byl opatřen pouze otisky prstů Romů-mužů, a vzhledem k použitým formulacím je vcelku zřejmé, že se jednalo o dílo československých úředníků. „Pouze zvláštní cikánská škola, přizpůsobená docela zvláštním poměrům života cikánského lidu a duševním schopnostem cikánské mládeže, může vychováti z cikánské mládeže řádné občany státu a vhodné členy občanstvu,“ stálo v dokumentu.⁵⁸ Podle hlavního „architekta“ výstavby tzv. cikánské školy v Užhorodě Josefa Šimka bylo potřeba „cikány“ přimět, aby tuto instituci považovali za svou. Proto prý jiný český úředník „přinutil cikány“ k tomu, aby se na stavbě přímo

56 Proti tomuto pojetí se stavěl především antropolog a školní inspektor František Štampach, který na jednu stranu odmítal považovat „cikánství“ automaticky za „mravní vadu“, na straně druhé ale „cikánské“ dítě odlišoval od „zdravého“ a „normálního“. Štampach tudíž sice kritizoval zařazení „cikánů“ do kategorie „mravně vadných“ dětí, avšak s ostatními experty sdílel pojetí normy vymezující pole „úchylné mládeže“: FRANTIŠEK ŠTAMPACH, *Dítě nad propastí. Dítě toulavé, tulácké a cikánské: jeho záchrana, výchova a výučba*, Košice 1933; TÝŽ, *Výchova a výučba cikánů v ČSR*, *Pedagogické rozhledy* 40/1927, s. 342–347; TÝŽ, *Duševní vývoj cikánského dítěte*, *Paedagogické rozhledy* 40/1930, s. 295–297.

57 JOSEF ŠIMEK, *Školy pro cikánské děti*, *Věstník pedagogický* 14/1936, s. 352–355.

58 AKPR, f. KPR-H, k. 3, žádost adresovaná Kabinetní kanceláří pana presidenta republiky Československé (17. září 1926).

podíleli: museli slíbit, že cihly potřebné k výstavbě speciální školní budovy sami zadarmo vyrobí.⁵⁹

Zvolená strategie, vytvoření dojmu o vlastním zájmu „cikánů“ na „povznesení se na vyšší kulturní a mravní úroveň“, které bylo zajištěno jejich donucením podílet se na stavbě budovy, a nést tudíž i část finančních nákladů – slavila u nadřízených úřadů úspěch. Meziministerská komise pro zřízení a budování národních škol na Slovensku a Podkarpatské Rusi 4. října 1926 rozhodla o zřízení „zvláštní třídy školy obecné“, která byla přičleněna k československé obecné škole v Užhorodě.⁶⁰ Následně prezidentská kancelář přispěla částkou 10 000 korun na stavbu speciální budovy – většinu finančních nákladů pokrylo město Užhorod.⁶¹

Právě eugenické zásady oddělení „zdravých“, „silných“, resp. „normálních“ dětí od těch „vadných“ či „abnormálních“, tj. odlišujících se od normy, ospravedlňovaly požadavek na výstavbu nové budovy tzv. cikánské školy v Užhorodě a její umístění přímo v tzv. cikánském táboře. Na jedné straně sice romské děti nemusely chodit do školy daleko, na straně druhé však byli jakožto „abnormální“ zcela izolováni od dětí „normálních“. Tvůrci i tehdejší novináři přičítali hlavní význam umývárně s velkou vanou, jež tvořila součást školní budovy. Zde měly být děti před vyučováním pravidelně koupany.⁶² Samotným cílem této praxe však v očích českých úředníků nebyla pouze čistota dětí jako takových,⁶³ nýbrž zejména učení se pořádku a disciplíně, poněvadž život „cikánského“ dítěte měla charakterizovat „naprostá neukázněná volnost“. ⁶⁴ Romské děti byly kromě mytí ve škole také pod bedlivým lékařským dohledem. Školní osnova kopírovala výuku v pomocných třídách, tj. třídách vyčleněných na obecních školách pro děti „slabomyslné“ či

59 JOSEF ŠIMEK, *Škola pro cikánské děti v Užhorodě*, Úchylná mládež 3/1927, s. 136.

60 AKPR, f. KPR-H, k. 3, opis dopisu Ministerstva školství a národní osvěty Kanceláři viceguvernéra Podkarpatské Rusi (9. října 1926).

61 AKPR, f. KPR-H, k. 3, koncept dopisu prezidentské kanceláře Kanceláři viceguvernéra Podkarpatské Rusi (26. října 1926).

62 AKPR, f. KPR-H, k. 3, Civilní správa Podkarpatské Rusi Ministerstvu školství a národní osvěty v Praze (30. prosince 1926).

63 Mytí „cikánů“ jako výsledku jejich údajné nečistoty je potřeba chápat v širším kontextu role hygieny při (re-)produkci mocenských a/jako rasových hierarchií ve společnostech moderních národních států, například nucené mytí hispánského obyvatelstva na americko-mexických hranicích: ALEXANDRA MINNA STERN, *Buildings, Boundaries, and Blood: Medicalization and Nation-Building on the U.S.-Mexico Border, 1910–1930*, *The Hispanic American Historical Review* 79/1999, s. 41–81. Z evropských zemí lze uvést nucené veřejné koupání „cikánů“ v Maďarsku ještě dlouho po skončení druhé světové války: BOGLÁRKA BAKÓ, *The Bathing of the „Dirty“: A Forgotten Forced Bathing in Hungary*, *Acta Ethnographica Hungarica* 59/2014, s. 191–210.

64 J. ŠIMEK, *Škola pro cikánské děti v Užhorodě*, s. 137.

„úchylné“, tedy „abnormální“. Tolik zdůrazňovaná toulavost „cikánů“ si ale podle českých úředníků vyžadovala také zkrácení vyučovacích hodin a představa o charakteristické nechuti k práci se projevila v důrazu na praktickou výuku, která odrážela normativní představy o moderní, buržoazní společnosti.⁶⁵ Zatímco chlapi se učili různým řemeslům, dívky byly vedeny k „ženským ručním pracím“, tedy k péči o domácnost. Velký význam byl rovněž přisuzován hře na housle, již byla běžná výuka prokládána.⁶⁶

Disciplinace odehrávající se v této třídě měla jiný charakter než na obecních školách. Učitel měl „zaostalé cikány“ pomocí pořádku a disciplíny převychovat v československé občany. Instituce tzv. cikánské školy tudíž představovala arénu,⁶⁷ ve které českoslovenští učitelé debatovali o pokroku konkrétních „cikánských“ dětí jakožto dětí „úchylných“ a jejich přiblížování se normě – obrazu „normálních“, českých dětí. Každé čtvrtletí přitom musel učitel podat nadřízeným orgánům zprávu, ve které tento pokrok hodnotil.⁶⁸ Například v prvním roce učitel uváděl, že si děti dokázaly osvojit hygienické návyky, toužily se dále učit a „zmenšena byla i cikánská dotěrnost“.⁶⁹ Zatímco na počátku roku chtěly zpívat „cikánské písně (...) které nebyly vždy mravně nezávadné“, na konci roku již zpívaly československou hymnu.⁷⁰

Romské děti navštěvující tzv. cikánskou školu v Užhorodě se v očích československých úředníků stávaly reprezentanty celé „cikánské“ populace. Laboratorní podmínky „východu republiky“ pak celé instituci dodávaly rozměr experimentu, při kterém měla být zodpovězena otázka týkající se jejich možné napravitelnosti, asimilace. Testovací charakter školy dobře ilustruje zmínka českého úředníka o tom, že učitel ve škole několikrát záměrně „zapomněl“ cigarety a peníze, aby zjistil, zda je nějaké dítě neukradne. Tímto způsobem se instituce školy rovněž dostávala do vztahu s dobou československou kriminalistikou, ve které se pře-

65 LUCIE STORCHOVÁ, „Z našich neúplných těl vytryskovala chuť k práci.“ *Gender, normalita a produktivita v autobiografickém psaní prvorepublikových bezrukých zázraků*, Dějiny-Teorie-Kritika 7/2011, s. 238–260.

66 J. ŠIMEK, *Školy pro cikánské děti*, s. 354.

67 V tomto směru je možné nahlížet na tzv. cikánské školy v širším kontextu vzdělávání „druhých“ moderní evropské civilizace, jako byli například původní obyvatelé amerického kontinentu. Srov. JACQUELINE SEGAL, *White Man's Club. Schools, Race and the Struggle of Indian Acculturation*, Lincoln 2007.

68 Viz NA, f. Ministerstvo školství (MŠ), k. 315, čtvrtletní zprávy referátu ministerstva školství v Užhorodě.

69 J. ŠIMEK, *Školy pro cikánské děti*, s. 354.

70 J. ŠIMEK, *Školy pro cikánské děti*, s. 354.

devším ve 30. letech rozvinula intenzivní diskuse o napravitelnosti „cikánů“ jako rasově vymezené populace a o jejich konstatované vrozené kriminalitě.⁷¹ Skutečnost, že cigarety i peníze vždy zůstaly na svém místě, měla podpořit asimilační argumentaci a současně svědčit o úspěšnosti této československé civilizační mise. Díky domácímu i zahraničnímu tisku se ze školy v Užhorodě, ve skutečnosti z pomocné třídy⁷² s vlastní budovou a pouze administrativně přičleněné k místní obecné škole, záhy stala výkladní skříň moderního, demokratického, pokrokového Československa, jehož západní, civilizovaný charakter měla dokazovat. Během meziválečného období byla často ukazována vysokým úředníkům, ministrům i zahraničním návštěvám.⁷³ Kromě toho byla v době schválení zákona č. 117/1927 sb. z. a n. o potulných cikánech propagandisticky využívána pro zahraniční publikum jako důkaz moderního přístupu Československa k „cikánům“.⁷⁴

Stávání se „spořádaným“ občanem ČSR

Při příležitosti desetiletého výročí fungování třídy v Užhorodě se této instituci znovu dostalo zvýšené pozornosti ze strany dobového tisku i rozhlasu.⁷⁵ Josef Šimek, úředník, který je považován za strůjce celého „experimentu“, v této době konstatoval jeho všestranný úspěch. Zmiňoval se přitom nejen o počtech dětí, jež školou prošly, nýbrž také o celém „cikánském táboře“, kterého se v konečném důsledku československá civilizační mise týkala. Děti prý přestaly žebrať, „chaty“ byly opraveny a mezi nimi dokonce i vysázeny stromy.⁷⁶

Proklamovaný efekt civilizační mise je zachycen na sérii fotografií pořízených antropoložkou Marií Novákovou. Ta mezi dětmi a jejich rodiči v roce 1938 prováděla výzkum: vedle sekundárního sběru etnografických údajů se primárně

71 Více P. BALOUN, *Von der „Landplage“ zur „fremden Rasse“*.

72 NA, f. MŠ, k. 1480, dopis školského odboru Civilní správy Podkarpatské Rusi ministerstvu školství (25. září 1926).

73 NA, f. Ministerstvo zahraničních věcí – výstřížkový archiv, k. 2328, například Venkov (25. listopadu 1936).

74 Ministerstvo zahraničí vydalo 12. července 1928 oběžník, ve kterém žádalo ministerstvo školství, aby mu podalo přehled o všech aktivitách, které „podniklo k zvýšení kulturní úrovně cikánského obyvatelstva“, aby tak mohlo čelit „snahám o zneužití procesu [z Moldavy nad Bodvou] k protistátní propagandě“. Slovenský národní archiv v Bratislavě (SNA), f. Referát ministerstva školství a národní osvěty v Bratislavě (RMŠANO), k. 28, oběžník ministerstva zahraničí „Moldavští cikáni před soudem“ (12. července 1928).

75 JOSEF ŠIMEK, *K desetiletí cikánské školy v Užhorodě*, Romano Džaniben 20/2013, s. 89–95.

76 J. ŠIMEK, *Školy pro cikánské děti*, s. 355.

jednalo o měření tělesného vzrůstu, tvaru obličeje a lebky a pigmentace.⁷⁷ Jednotlivé fotografie tvoří logické dvojice, pomocí nichž Nováková inscenovala situaci „před“ a „po“ zřízení tzv. cikánské školy. Například fotografie opatřená komentářem „cikánský hoch z užhorodské osady před založením cikánské školy“ zobrazuje chlapce oblečeného do evidentně nevyhovujícího a otrhaného oblečení, jak s nataženou rukou na zápraží domu žebřá. Po této fotografii následuje portrét chlapce v přiléhavém oblečení, který pózuje před dřevěným plotem školní budovy. Popisek ve znění „žák užhorodské cikánské školy“ pak nenechává nikoho na pochybách. Podobně jsou zinscenovány také další dvojice ztvárňující jak samotné „cikány“, tak jejich obydlí. Na místo nahých dětí a polorozbořených „chat“ nastupují dobře oblečení obyvatelé a domky s pevnou střechou. Tímto způsobem se ze školy stává nositel pokroku a moderního stylu života.

Přestože českoslovenští úředníci deklarovali úspěch svého „pokusu“, z hlediska občanského statusu užhorodských „cikánů“ se příliš mnoho nezměnilo. Ti Romové, kteří školu absolvovali, sice uměli číst a psát slovensky, počítat, zazpívat státní hymnu a předvést různé české divadelní hry, ale tento kulturní kapitál jim sám o sobě nedokázal zajistit postavení „spořádaných“ československých občanů. Navíc pouze po půl roce fungování této instituce československé Národní shromáždění schválilo zákon „o potulných cikánech“,⁷⁸ na jehož základě měli být všichni obyvatelé státu, kteří byli označeni za „potulné cikány a podobné tuláky“, podrobeni speciálnímu policejnímu dohledu.⁷⁹ Vzhledem k vágní legální definici „potulných cikánů“, které měly lokální policejní orgány daktyloskopovat a opatřit speciálními cikánskými legitimacemi, mohl užhorodským Romům získaný kulturní kapitál sloužit k obraně před propadem do druhořadého občanského statusu. Znalost čtení, psaní a počítání bylo možné aktivně uplatnit při styku s lokálními policejními úřady, na které vyvíjelo Ústřední četnické pátrací oddělení tlak, aby daktyloskopovaly prakticky všechny „cikány“ v Československu,⁸⁰

77 MARIE NOVÁKOVÁ, *Cikáni v Užhorodě. Anthropologický aethnologický nástin prováděný v roce 1938*, Praha 1949. Součástí příloh této dizertační práce dodnes zůstaly také v igelitu zatavené vzorky vlasů, které Nováková odebrala několika dětem užhorodské školy.

78 MARTIN FAFEJTA, „Cikáni“ – rasa, nebo způsob života? *Sociální studia* 4/2007, s. 93–111.

79 V. ZIMMERMANN, „Zigeuner“ als „Landplage“, s. 215–220.

80 Například redakce časopisu *Bezpečnostní služba*, oficiálního časopisu určeného pro „úřady, sbory a orgány bezpečnostní“ v ČSR, v roce 1931 explicitně nabádala lokální policejní orgány k daktyloskopování co nejvíce „členů cikánské kmene [dobové synonymum pro rasu]“, protože údajně nikdo nemohl zaručit, že „i usedlí cikáni se nezatoulají někdy dosti daleko“: JOSEF ŽÁK, *Potulní cikáni*, *Bezpečnostní služba* 1/1931, s. 107.

poněvadž kočování mělo představovat typický rasový „cikánský“ znak.⁸¹ Schopnost dokázat vlastní „počestnost“, a vzdorovat tak nálepce „potulných cikánů“ však nebylo tím, co českoslovenští úředníci Romům při zřizování škol slibovali: plnoprávný občanský status.

Určité vnitřní pnutí v hodnocení tzv. cikánské školy je obsaženo například i ve zmíněné rozhlasové přednášce z roku 1936. V ní sám Josef Šimek připouštěl, že z devíti žákyň a žáků, kteří pokračovali ve studiích na občanských školách, jej dokončil pouze jeden. A dále poznamenával, že žádný z absolventů nepokračoval v učení se řemeslům,⁸² které odpovídalo nejen jeho představě o „vhodných“ a „užitečných“ členech společnosti. Namísto toho však uváděl, že z mnoha absolventů se stali „hudebníci z povolání“,⁸³ dohromady dokonce založili dvě kapely.⁸⁴ Tento moment v Šimkově líčení odhaluje aktérské strategie Romů, tedy samotných objektů československé civilizační mise. Rozšířenou výuku hudby, která se opírala o romantizující stereotyp vrozených „cikánů“-hudebníků a měla ve škole sloužit hlavně k udržení pozornosti dětí během výuky, tedy absolventi využívali k tomu, aby si ve společnosti zajistili lepší občanské postavení. Byli to totiž „cikáni“-hudebníci, kteří v dobové imaginaci okupovali pozici těch nejméně „zaostalých“ z „cikánů“ či těch „spořádaných“.⁸⁵ Avšak i jako hudebníci se mohli „cikáni“ na „východě republiky“ ocitnout mimo hranice národního společenství. Figura „cikánů“-hudebníků zde totiž byla spojena s maďarizací,⁸⁶ zradou zájmů slovenského či rusínského národa. Jako v každé jiné živnosti kromě toho panovala v hraní v restauracích a kavárnách silná konkurence. Zejména postupná expanze českých hudebníků na Slovensko a Podkarpatskou Rus v průběhu 20. let vedla k neustálému tlaku na místní živnostenské a kontrolní úřady,⁸⁷ aby z konkurenčního soupeření zcela vyloučili „cikánské“ hudebníky, protože slovenské obyvatelstvo pouze „šálili“, nesplňovali předpisy pro provozování živnosti, připomínali dobu maďarského útlaku a představovali nežádoucí konkurenci pro

81 RUDOLF KOŠTÁK, *Učebnice pátrací taktiky*, Praha 1935, s. 83. K tomu více P. BALOUN, *Von der „Landplage“ zur „fremden Rasse“*.

82 J. ŠIMEK, *K desetiletí*, s. 92–93.

83 J. ŠIMEK, *Školy pro cikánské děti*, s. 355.

84 J. ŠIMEK, *K desetiletí*, s. 93.

85 Srov. PAVEL BALOUN, „Let’s Slaughter the Gypsies!“ *Anti-Roma Pogrom in Povedim in 1928*, *Střed* 9/2017, s. 55–88, zde s. 70–77.

86 MARIAN ZÁLOAGĀ, *Germans, Hungarians and the Zigeunerkapelle: performing national enmity in late nineteenth-century Transylvania*, *Patterns of Prejudice* 47/2013, s. 379–394.

87 Srov. časopis *Hudebník. List hájící zájmy občanských hudebníků v Československé republice*, vydávaný v letech 1919–1927.

české a slovenské hudebníky.⁸⁸ Ani schopnost zahrát české a slovenské národní písně tak užhorodské Romy nemusela uchránit od zpochybnění jejich postavení ve společnosti.

Distinkce mezi „spořádanými“ občany a „cikány“, kteří představovali občany druhé kategorie a sloužili k vymezení hranic moderního společenství občanů, hrála významnou roli také při zakládání dalších tzv. cikánských škol na „východě republiky“ podle užhorodského vzoru.⁸⁹ I přes odlišné místní podmínky byly tyto instituce výsledkem konfliktu mezi centrální správou snažící se důsledně vymáhat povinnou školní docházku a lokální samosprávou opírající se o stíženosti tamějších „spořádaných“ občanů proti tomu, aby jejich děti byly vzdělávány společně se „špinavými“, „otrhanými“ a „nakažlivými“ dětmi „cikánskými“.⁹⁰ Zřízení pomocné třídy speciálně pro „cikánské“ děti při existující obecní škole se v takové situaci nabízelo jako kompromisní řešení, které umožňovalo scholarizaci „cikánů“ a zachování stávající mocenské hierarchie, které se promítaly do sociální struktury i prostorového uspořádání lokálního společenství. Zřízení tzv. cikánské školy však nebylo levnou záležitostí, protože před žádostí o finanční podporu ze strany státu musela samospráva zajistit nezbytné prostory i učitelské místo.⁹¹ I když se další třídy zřízené podle užhorodského vzoru, s výjimkou školy v Košicích,⁹² ani zdaleka netěšily slávě užhorodského „pokusu“, zachovaly si přinejmenším částečně původní experimentální charakter. Jejich učitelé totiž podávali pravidelné zprávy o pokroku výuky a civilizování místních „cikánů“.⁹³

Budování tzv. cikánských škol dále otevřelo otázku podoby asimilace „cikánů“ do československé společnosti. Antropolog František Štampach těmto novým

88 Státní archiv v Košicích, f. Košická župa (1923–1928), sign. 24968/1924, invent. č. 199, k. 374, rezoluce Odborového sdružení hudebníků v Československé republice (nedatováno).

89 Celkový počet těchto institucí stále není znám. Na základě hrstky dostupných archivních pramenů, dobového tisku a sekundární literatury lze hovořit o deseti tzv. cikánských školách: Mukačevo a Užhorod na Podkarpatské Rusi, Bystrac, Dobšinná, Giraltovece, Jablonov, Košice, Levoča, Lubic a Smižany na Slovensku. ZUZANA KOLLÁROVÁ, *K vývoju rómskej society na Spiši do roku 1945*, in: Neznámi Rómovia. Zo života a kultúry Cigánov – Rómov na Slovensku, (ed.) Arne Mann, Bratislava 1992, s. 61–72; MILADA ZÁVODSKÁ, *K desaťletí cikánske školy v Užhorodě*, Romano Džaniben 20/2013, s. 89–91.

90 NA, f. MŠ, sign. 13, invent. č. 1624, k. 1478, dopis Referátu ministerstva školství a národní osvěty v Bratislavě ministerstvu školství (10. listopadu 1927).

91 SNA, f. RMŠANO, k. 89, dopis referátu Krajskému úřadu v Bratislavě (8. listopadu 1928).

92 ANNA JUROVÁ, *Počiatky fungovania cigánskej triedy v dvadsiatych rokoch 20. storočia v Košiciach. Niekoľko poznámok k súčasnému stavu poznania tejto témy*, Romano Džaniben 20/2013, s. 53–65.

93 SNA, f. RMŠANO, k. 28, dopis Státní školy v Lubici referátu v Bratislavě (2. července 1928).

institucím oponoval s tím, že v podstatě reprodukují stávající sociální izolaci „cikánů“ a mohou potenciálně vést k vytvoření další národnostní menšiny v Československu.⁹⁴ Štampachovo dílo stálo v širším kontextu meziválečné československé antropologie, vědecké disciplíny, která byla již od svého vzniku na konci 19. století úzce propojena s agendou českého národního hnutí.⁹⁵ Myšlenka československého státního národa a existence početných národnostních menšin (německé, polské, maďarské, židovské atd.) se v antropologickém bádání projevíly posunem zájmu od zdůrazňování specifík českého národního typu k pozitivnímu hodnocení rasového míšení.⁹⁶ To bylo zejména v průběhu 30. let dávano do kontrastu k nacistické rasové teorii. Odmítnutí ideálu čisté árijské rasy a její nadřazenosti a důraz na rasovou smíšenost československého obyvatelstva se ale automaticky nevyklučovalo s přijetím myšlenky bělošské nadřazenosti či s úvahami o nebezpečí přimísení méněcenných prvků.⁹⁷ Ačkoli Štampach na rozdíl od některých československých antropologů a kriminalistů odmítal tezi o rasové degeneraci „cikánů“, o rasovém obohacování československého národa „cikánským“ prvkem uvažoval pouze v kontextu Slovenska a Podkarpatské Rusi.⁹⁸ Architekt užhorodské pomocné třídy pro „cikány“ na tyto výtky odpovídal s tím, že vzhledem k fundamentální odlišnosti „cikána“ od „našeho obyvatele“ musel přistoupit k vytvoření de facto segregované školy. K jejímu zrušení by mělo dojít až ve vzdálené budoucnosti: „Až školu vyjdou děti z této generace, jež dnes školu navštěvuje, přiblíží se tato cikánská škola normální obecné škole a děti cikánů přiblíží se výchovou dětem chodícím do normální školy. Pak teprve nebude potřeba cikánské školy u nás.“⁹⁹

Kontext uvažování o cílech a účelu tzv. cikánských škol doboví aktéři, především úředníci, pedagogové a antropologové uchopovali v termínech rasových teorií a populacionismu. Namísto konceptu menšin tak fungování těchto ně-

94 F. ŠTAMPACH, *Výchova a vyučba cikánů v ČSR*, s. 346.

95 FILIP HERZA, *Anthropologists and Their Monsters. Ethnicity, Body, and Ab/Normality in Early Czech Anthropology*, East Central Europe 43/2016, s. 64–98.

96 JINDŘICH MATIEGKA, *Plemeno a národ. Poměr mezi plemenem a národem zvláště s ohledem na československý stát*, Praha 1919; EMANUEL RÁDL, *Rasové teorie a národ*, Praha 1918. K pozitivnímu hodnocení „rasového míšení“ MARIUS TURDA, *Modernism and eugenics*, New York 2010.

97 Reprezentativní vhled do meziválečné československé antropologie představuje například sborník *Rovnocennost evropských plemen a cesty k jejich ušlechťování*, Praha 1934.

98 FRANTIŠEK ŠTAMPACH, *Cikáni v Československé republice*, Praha 1929, s. 44.

99 J. ŠIMEK, *K desetiletí*, s. 94.

kolika institucí ovlivňovaly představy o možnostech asimilace „cikánů“ jakožto specifické, odlišné populace (rasy) do československého národa.

„Nenapravitelní“: fungování tzv. cikánské rodinné kolonie v Písku

Přijetí zákona „o potulných cikánech“ v létě roku 1927 umožnilo státním úřadům na okresní úrovni (četnictvo, okresní úřady a okresní soudy) využít možnosti odebrání dětí z rodin označených policejními orgány za „potulné cikány“, pokud tyto údajně nemohly o své děti pečovat. Následně měly být děti umístěny do „vychovávacích ústavů“ nebo do „péče řádných rodin“.

Přestože toto nařízení platilo pro celé území Československa, z dochovaných dokumentů týkajících se převážně finančních záležitostí vyplývá, že k uplatnění § 12 daného zákona došlo až na úplné výjimky¹⁰⁰ pouze na území Čech. K tomu přispěla legislativní definice cílové skupiny jako „potulných cikánů“, kterou československé úřady spojovaly s obrazem „metly venkova“¹⁰¹ a kterou situovaly na západ Československa. Na dotazy centrálních orgánů, proč v prostoru své působnosti neuplatňují možnost odebrání dětí, úřady ze Slovenska a Podkarpatské Rusi odpovídaly, že tamější „cikáni“ jsou většinou „usedlí“.¹⁰² I když většina okresních úřadů na Moravě reagovala podobně, například Okresní úřad v Uherském Brodě uváděl jiný důvod: „počet dětí přicházejících v úvahu by byl příliš veliký, takže by důsledné provádění nařízení vyžadovalo značných finančních nákladů“.¹⁰³ Na Moravě tak již byly hranice mezi „potulnými“ a „usedlími“ velice propustné.

Při bližším pohledu na finanční výdaje dále vychází najevo, že takřka tři čtvrtiny z celkové částky, jež ministerstvo financí vyčlenilo na péči o děti odebrané z rodin označených za „potulné cikány“, byly během let 1927–1942 účtovány Okresnímu soudu v Písku.¹⁰⁴ Písek se stal místem, kde k použití § 12 zákona „o potulných cikánech“ docházelo zdaleka nejčastěji, přičemž na rozdíl od ostat-

100 Historik Karel Sommer uvádí, že celkem tři děti byly pomocí § 12 odebrány jinde než v Čechách: dvě děti v sevušském okrese na Podkarpatské Rusi v roce 1930 a jedno ve Frenštátě pod Radhoštěm na Moravě v roce 1935. Srov. KAREL SOMMER, *V bludném kruhu. (realizace zákona o potulných cikánech v praxi)*, Slezský sborník 97/1999, s. 21–37, zde s. 32–33.

101 P. BALOUN, *Von der „Landplage“ zur „fremden Rasse“*.

102 K argumentaci úřadů K. SOMMER, *V bludném kruhu*, s. 31–34.

103 Moravský zemský archiv v Brně, f. Zemský úřad Brno, II. manipulace, k. 7026, dopis Zemského úřadu v Brně ministerstvu vnitra (3. října 1931).

104 Například v prvním pololetí roku 1934 se jednalo o částku přibližně 16 000 korun z celkem 22 000. NA, f. VZS, k. 2074, vyúčtování nákladů za první pololetí 1934 (27. září 1934). V prv-

ních případů, kdy soud dotyčné děti umístil do ústavní péče, kde s nimi bylo zacházeno de facto jako s dětmi „mravně vadnými“,¹⁰⁵ v Písku byly odebrané děti svěřovány do pěstounské péče „řádných rodin“. V roce 1928 založila Okresní péče o mládež v Písku tzv. cikánskou rodinnou kolonii, jejíž vznik a fungování úzce souvisely s tím, jakým způsobem tamější úřady na okresní úrovni dlouhodobě využívaly proticikánských opatření.

Stabilizace Československa po jeho vzniku v roce 1918 a legitimita nového politického režimu závisela mimo jiné na jeho schopnosti zajistit monopol na násilí – konkrétně například kontrolovat oběh a držení zbraní či obecněji udržovat bezpečí a pořádek.¹⁰⁶ Jestliže počáteční „revoluční“ období státu bylo charakteristické ritualizovanými formami kolektivního násilí (sociální protesty, hladové bouře, protizidovské násilí, tzv. zelené kádry apod.),¹⁰⁷ které státní orgány různými způsoby využívaly či potlačovaly, během 20. let docházelo k celkové stabilizaci nového státu a obnovení státního monopolu na fyzické násilí. Existence tzv. cikánské bandy v jižních Čechách v letech 1919–1927, které byly přičítány na vrub vraždy, loupeže, krádeže apod.,¹⁰⁸ a dlouhodobá neschopnost československých bezpečnostních složek ji polapit, podřývala důvěru lokálního, převážně českého, venkovského obyvatelstva v instituce nového národního státu. Tuto skutečnost odrážely jak dříve naznačené stížnosti lokálních úřadů z počátků 20. let na „řádění cikánských tlup“ a požadavky na vytvoření speciální proticikánské legislativní normy, tak i relativně pravidelné interpelace různých poslanců ohledně „cikánské otázky“ ve 20. letech.

Vzhledem k existenci tzv. cikánské bandy, o níž četníci se samozřejmostí předpokládali, že je v úzkém kontaktu s místními „cikány“, kteří v této době žili v již-

ním pololetí roku 1939 o 13 000 z celkem 16 000 korun. NA, f. VZS, k. 2445, vyúčtování nákladů za I. pololetí 1939 (27. července 1939).

105 Srov. O. HOLUB, *První cikánské děti v dívčí výchovně České zemské komise pro péči o mládež v Jilemnici*, Úchylná mládež 9/1933, s. 44–46; V. SHMIDT, *Eugenics and special education*, s. 13–15.

106 RUDOLF KUČERA, *Exploiting Victory, Sinking into Defeat: Uniformed Violence in the Creation of the New Order in Czechoslovakia and Austria, 1918–1922*, *The Journal of Modern History* 88/2016, s. 827–855.

107 JAKUB BENEŠ, *The Green Cadres and the Collapse of Austria-Hungary in 1918*, *Past & Present* 234/2017, s. 207–241; MICHAL FRANKL, MILOSLAV SZABÓ, *Budování státu bez antisemitismu? Násilí, diskurz loajality a vznik Československa*, Praha 2015; RUDOLF KUČERA, *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2013.

108 MARIAN SMOLINSKÝ, *Vztah četnictva k potulným cikánům (historický exkurs)*, *Časopis pro právní vědu a praxi* 3/1995, s. 169–202, zde s. 170–171.

ních Čechách, byly pro politický okres Písek typické pravidelné razie.¹⁰⁹ Jejich cílem bylo prostřednictvím neustálého „znepokojování“,¹¹⁰ tj. kriminalizování „cikánů“ na základě přestupků potulky a žebroty, docílit jejich vyhoštění jako „práce se štítících osob“ z celého politického okresu anebo je touto soustavnou šikanou přimět k odchodu z regionu. Kromě toho docházelo k početnímu posílení místního četnictva, a dokonce byla v obcích vytvořena ozbrojená občanská stráž. Ačkoli tato bezprostřední opatření byla po dopadení bandy v roce 1927 zrušena, „znepokojování“ místních „cikánů“ plynule pokračovalo do 30. let a následně i do druhé republiky a Protektorátu Čechy a Morava.

Odebírání dětí, na němž se podílely lokální bezpečnostní, politické, soudní, ale též charitativní instituce, bylo vnímáno jako součást „čištění“ původně „cikány zamořeného“ regionu.¹¹¹ Dospělí „cikáni“ byli – až na naprosté výjimky – považováni za „nenapravitelné“,¹¹² a proto byli po zadržení četnictvem předáni soudu a dále vyhoštěni mimo hranice okresu. Jejich děti jim však četníci odebrali a Okresní péče o mládež je do rozhodnutí soudu svěřila do péče pěstounských rodin. Pokud okresní soud rozhodl o potřebnosti jejich trvalého odebrání, umístěním do výchovy „řádných“, českých rodin mělo být docíleno převýchovy v „užitečné členy společnosti“. ¹¹³ Důraz byl přitom kladen na výchovu morálky a současně na vštěpování „úcty k práci“. ¹¹⁴ Na základě existence tzv. cikánské rodinné kolonie čeští úředníci, učitelé, sociální pracovníci a četníci podobně jako na „východě republiky“ v tzv. cikánských školách uvažovali o „napravitelnosti“ celé skupiny, tedy „cikánů“ vnímaných podle rasových kritérií. Školní docházka i výsledky a celkové chování jednotlivých „cikánských“ dětí v průběhu 30. let tak tvořily materiál, s jehož pomocí bylo možné hodnotit úspěchy tohoto lokálního násilného asimilačního „pokusu“. Stejně jako v případech pomocných tříd pro „cikánské“ děti na Slovensku a Podkarpatské Rusi vyhlášovala Okresní péče

109 SOKA Písek, f. Okresní úřad Písek (OÚP), presidiální spisy (ps), k. 47, 52, 54, 55, 57, výsledky razíí z let 1927–1931.

110 SOKA Písek, f. OÚP, k. 519, zpráva Okresního četnického velitelství (OČV) OÚ v Písku (26. ledna 1934).

111 SOKA Písek, f. OÚP, k. 519, zpráva Okresního četnického velitelství Okresnímu úřadu v Písku (16. 1. 1933) a zpráva OČV OÚ v Písku (22. ledna 1935).

112 SOKA Písek, f. OÚP, presidiální spisy, k. 57, zpráva OČV OÚ v Písku (12. ledna 1932).

113 NA, f. VZS, sign. Pres 2, invent. č. 2333, k. 2074, OPM v Písku Prezidiu Vrchního soudu v Praze (10. června 1932).

114 FRANTIŠEK KUČERA, *Zkušenosti z rodinné kolonie cikánských dětí Opm v Písku*, Péče o mládež 21/1942, s. 237–238.

o mládež v Písku úspěch svého „pokusu“, a to hluboko do období protektorátu,¹¹⁵ kdy byly zřízeny tzv. cikánské tábory, tj. koncentrační tábory pro Romy a Sinty z protektorátního území.

Přes tyto deklarace se však Okresní péče o mládež po celou dobu fungování tzv. cikánské rodinné kolonie nacházela ve finanční tísní či přímo v dlužích, protože státem vyčleněná částka na péči o odebrané děti „potulných cikánů“ se ukazovala být nedostatečnou, a tudíž nebyla schopná vyplácet pěstounům včas peníze.¹¹⁶ Oficiální prohlášení o úspěchu byl zřejmě motivován snahou o zlepšení finanční situace, protože interní zprávy Okresní péče o mládež obsahovaly informace o „toulání“ některých „cikánských“ svěřenců: „Sdělujeme Vám, že nezletilý Karel Růžička (...) stále a stále utíká z rodiny mezi cikány, kteří se zdržují v blízké obci Čížová a přes to, že mu bylo již několikrátě řádně domluveno, jest však všechno marno, utíká stále a bývá několik dní pryč. [...] Poněvadž dle našeho názoru je hoch nenapravitelný, bylo by záhodno, aby byl umístěn buď v jiné rodině (...) nebo v nějakém ústavě.“¹¹⁷ Útěky dětí z pěstounských rodin k jediné romské rodině (Josef a Vincencie Růžičkovi) v celém okresu,¹¹⁸ která byla navíc v příbuzenském vztahu s některými rodiči odebraných dětí a často jim i za svolení Okresní péče o mládež poskytovala důležité sociální zázemí, byly ze strany četníků i sociálních pracovníků vnímány jako nežádoucí projevy „cikánského“ sklonu k toulání.¹¹⁹

Ve skutečnosti se ale jednalo o obranné strategie samotných dětí v situaci neustálého střídání pěstounů, které bylo zapříčiněno finančními problémy Okresní péče o mládež i rozporem mezi normativními představami této organizace o „řádných“ českých rodinách a realitou každodenního života nižších sociálních vrstev, z nichž se pěstounské rodiny rekrutovaly. Podle směrnic vypracovaných

115 F. KUČERA, *Zkušenosti z rodinné kolonie*, s. 237–238.

116 Srov. NA, f. VZS, k. 2445, zprávy OPM Písek z let 1935–1942.

117 NA, f. VZS, k. 2445, OPM v Písku Prezidiu Vrchního soudu v Praze (14. srpna 1939).

118 V polovině 30. let zůstala na celém území okresu pouze jedna romská rodina v obci Čížová. I ta ale navzdory skutečnosti, že ji četníci označovali za „řádnou“, čelila vyhoštění z obce. SOKa Písek, f. OÚP, k. 759, rozhodnutí OÚ v Písku (13. května 1939); SOKa Písek, f. OÚP, k. 761, zpráva OČV OÚ v Písku (17. ledna 1938). Rodina nakonec v Čížové zůstala až do roku 1943, kdy byla transportována do Osvětimi. Několika jejím mužským členům se podařilo válku přežít v lesním úkrytu, což, zdá se, naznačuje, že v lokálním společenství měla určité zázemí. Obecní zastupitelstvo jim ale po válce odmítlo uznat domovské právo. SOKa Písek, Kronika obce Nové Vsi – Čížové (1544)1945–1954, s. 106 (snímek 56), dostupné online www.digi.ceskearchivy.cz/cs/126879/56 (náhled 10. března 2018); SOKa Písek, archiv obce Nová Ves u Čížové, k. 1, zápis z jednání obecního zastupitelstva (29. dubna 1946).

119 SOKa Písek, f. OÚP, k. 761, zpráva OČV OÚ v Písku (17. ledna 1938).

pro instituci rodinné kolonie bylo žádoucí, aby pěstouni pocházeli ze stejné sociální vrstvy jako děti, avšak současně se v dokumentu uvádělo, že je zásadní, aby dítě mělo k dispozici vlastní lůžko.¹²⁰ A přestože Okresní péče o mládež hlásila, že „cikánské“ děti se nacházejí v péči „dobře situovaných rodin“,¹²¹ celkem jedenáct pěstounských rodin tzv. cikánské rodinné kolonie patřilo spíše k nižším vrstvám městského obyvatelstva: „drobní živnostníci, zřízcenci, dělníci tabákové továrny a penzistky“.¹²² Pro ně pěstounství představovalo další příjem do domácností. Jen stěží mohly dostat dobovým buržoazním normám: bydlet ve vícepokojovém bytě s oddělenými lůžky a zajistit, aby žena nemusela chodit do práce a mohla se věnovat domácím pracím.

Jeden případ změny pěstounské rodiny tyto rozpory velice dobře dokumentuje. V roce 1931 si na Okresní péče o mládež několik žen z Písku stěžovalo, že Milada Růžičková, umístěná tehdy u své první pěstounské rodiny Margensteinů, po škole volně běhá po ulici, poněvadž oba její rodiče celý den pracují. Zásadní vliv na umístění Milady do nové pěstounské rodiny ze strany Okresní péče o mládež měl ale fakt, že rodina Margensteinů měla byt s jedinou místností a všechny děti sdílely jednu společnou postel. Skutečnost, že Milada měla spát v jedné posteli se čtrnáctiletým chlapcem, „nikterak nepřispívá k dobrému vychování dítěte a spíše působí to na jeho mravní zkázu“.¹²³ Překvapující je, že si bytové podmínky dané rodiny Okresní péče o mládež zřejmě dopředu vůbec nezjišťovala. Z dochovaných pramenů vyplývá, že Milada byla nucena změnit pěstouny přinejmenším ještě jednou a podobné zkušenosti měly i ostatní děti.

Konstatování o „nenapravitelnosti“, případně o „duševní zaostalosti“ dětí ze strany lokálních úřadů¹²⁴ bylo rovněž spojené s nenaplněním normativní představy o „užitečnosti“, tedy o vyučení se řemeslu či živnosti.¹²⁵ Mnohé z dětí dospívajících během 30. let byly jako „nenapravitelné“ v režimu pěstounské péče umístěny do institucí pro „mravně vadnou“ či abnormální mládež: dívky ve vychovatelně v Dobřichovicích a chlapci ve výchovně v Ledcích-Šternberku. V roce 1943 byly z těchto zařízení a také přímo z pěstounských rodin v Písku odtransportovány do tzv. cikánského rodinného tábora, jenž byl součástí koncentračního tábora Osvětim

120 SOKA Písek, f. OPM, k. 23, Směrnice pro rodinné kolonie a pro pěstounskou péči (12. února 1937).

121 NA, f. VZS, k. 2074, OPM v Písku Prezidiu Vrchního soudu v Praze (10. června 1932).

122 SOKA Písek, f. OSP, P 3/26, OS v Písku Prezidiu Vrchního soudu v Praze (15. srpna 1935).

123 SOKA Písek, f. OSP, P 3/26, výpověď ředitelky OPM v Písku Anny Husové (9. října 1931).

124 NA, f. VZS, k. 2445, OPM v Písku Prezidiu Vrchního soudu v Praze (26. srpna 1939).

125 F. KUČERA, *Zkušenosti z rodinné kolonie*, s. 237–238.

II – Březinka.¹²⁶ Zde Milada Růžičková 7. března 1944 ve věku 19 let zemřela.¹²⁷ Válečnou genocidu Romů a Sintů přežil v kritickém zdravotním stavu pouze jediný bývalý svěřenec „cikánské rodinné kolonie“ dvacetiletý Karel Růžička.¹²⁸

Závěr

Z předložené analýzy vyplývá, že dobový rámec menšin hrál jak v případě zřizování tzv. cikánských škol, tak i odebírání dětí z rodin „potulných cikánů“ zcela marginální úlohu. Cílem obou těchto praktik byla asimilace, tedy smazání „cikánské“ odlišnosti. Tato asimilace byla formulována jako civilizační mise. Osvojení si norem hygieny, morálky a práce mělo z „cikánů“, jedinců pohybujiících se údajně na samotných hranicích lidského, občanského společenství, v dlouhodobém horizontu učinit „užitečné občany“ moderní československé společnosti. Forma a působení asimilace ale závisely na civilizačním diskurzu, který ovlivňoval to, jakým způsobem byla v daném regionu vykonávána státní správa.

V kontextu „východu republiky“, tzn. na Slovensku a Podkarpatské Rusi, byli „cikáni“ vnímáni sice jako zaostalá a odlišná skupina, ale současně jako neoddělitelná součást celku tamního obyvatelstva. Civilizační poslání českých úředníků, které kráčelo ruku v ruce s infantilizací tamějších obyvatel, je přivedlo k myšlence budování tzv. cikánských škol, tj. oddělených pomocných tříd pro „cikánské“ děti při místních obecních školách. Vytvoření této instituce bylo na jednu stranu spojeno se zpochybněním stávajících mocenských hierarchií. Na „cikány“, kteří podle českých úředníků nebyli za „maďarské“ vlády záměrně systematicky vzděláváni, se měly s novou československou správou regionu rovněž vztahovat zásady moderní, civilizované vlády, mezi něž patřila povinná školní docházka či lékařská péče. Na straně druhé československá administrativa existující lokálně ukotvené mocenské hierarchie mezi „cikány“ a „spořádanými občany“ pouze přeznačila dobovým expertním eugenickým diskurzem, který legitimizoval oddělení „cikánských“ dětí jakožto „úchylných“, „mravně vadných“ či „abnormálních“ od „normálních“, „silných“ či „zdravých“.

Prakticky ve stejném okamžiku začal být v Čechách aplikován příslušný paragraf zákona „o potulných cikánech“. Ačkoli samotná asimilace (či dobovým slovem „převýchova“) byla formulována téměř identicky jako v tzv. cikánských

126 SOKA Písek, f. OSP, P 3/26, poznámka OPM Písek (24. dubna 1947).

127 CTIBOR NEČAS, *Aušvicate hi khér báro. Čestí vězňové cikánského tábora v Osvětimi II – Březince*, Brno 1992, s. 209.

128 SOKA Písek, f. OSP, P 3/26, poznámka OPM Písek (24. dubna 1947).

školách, kontext západní části Československa jako z principu již moderního, civilizovaného prostoru měl zásadní vliv na její podobu: násilné odebírání dětí z rodin označených za „potulné cikány“, které četníci v dané lokalitě zadrželi a předali soudu, a jejich umístění v institucionální či náhradní rodinné péči. Jestliže v podmínkách „východu republiky“ jako časově i prostorově odlišné lokace¹²⁹ měla civilizační mise působit na celý „cikánský tábor“, na Západě se asimilace soustředila pouze na jednotlivé děti, které bylo nezbytné od jejich „cikánských“ rodičů naopak zcela izolovat. Kromě toho i tzv. cikánská rodinná kolonie v Písku v jistém ohledu překračovala stávající praxi. Na rozdíl od dominantního expertního diskurzu „úchylné mládeže“, v němž byla jednoznačně preferována institucionální péče o „cikánské“ děti jako „mravně vadné“, a tudíž vyžadující speciální, „nápravný“ režim, totiž stála na myšlence náhradní rodinné péče.

Asimilace „cikánů“ jako proces jejich převýchovy v „užitečné členy společnosti“ dále poukazuje na to, jak postavení „cikánů“ coby druhořadých občanů vymezovala představa produktivity, forma pracovního výkonu a společenská prestiž vykonávané ekonomické činnosti. Přes deklarovaný úspěch svého civilizačního úsilí v asimilaci „cikánů“ jim čeští úředníci nedokázali zajistit slibované rovnoprávné postavení. Charakter experimentu spolu s dlouhodobým časovým horizontem asimilace udržovaly „cikány“ v procesu stávání se „užitečnými“ a „spořádanými“ členy moderní civilizované československé společnosti. Stanovit, zda byl tento proces již dokončen či nikoli, však vzhledem ke zcela vágním kritériím nebylo prakticky možné. Tento fakt společně s esencializací a racializací (zrasověním) „cikánství“ jako vedlejšími efekty vyčleněných tříd pouze pro „cikánské“ děti a popisování útěků z pěstounských rodin jako projevů „cikánského“ toulání, poukazuje spíše na stabilizaci mocenské asymetrie mezi „cikány“ a „spořádanými“ občany. Jednání samotných Romů v procesu asimilace z pohledu československých úřadů stále ještě dostatečně nenaplnňovalo jejich normativní představy zejména o produktivitě práce. Ani ti Romové, kteří se stali objektem asimilačních experimentů, si tudíž nemohli být jisti svým rovnoprávným postavením ve státě, v němž platil zákon „o potulných cikánech“.

Celkový experimentální charakter meziválečné československé asimilace „cikánů“, která se mohla dotknout odhadem pouze kolem stovky Romů, dále vynikne při pohledu na celkové počty osob, jež úřady v roce 1924 zahrnuly mezi „cikány“: přes 50 000.¹³⁰ Vybudování tzv. cikánských škol i tzv. cikánské rodinné kolonie coby praxe odebírání dětí bylo výsledkem aktivit různých lokálních ak-

129 M. N. TODOROVA, *Imagining the Balkans*, s. 11–12.

130 CTIBOR NEČAS, *Evidence československých Cikánů z let 1922–1927*, *Český lid* 73/1986, s. 66–71.

térů. Bez jejich iniciativy by nedošlo ani k aplikaci té části zákona z roku 1927 spočívající v odebrání dětí. Na základě analýzy tak lze konstatovat, že v případě meziválečné československé asimilace „cikánů“ se nejednalo o plošnou státní politiku. Byly to lokálně ukotvené praktiky, jež centrální státní instituce pouze zaštitily.¹³¹ Ačkoli lokální aktéři dlouhodobě stáli o výraznou státní intervenci, která měla obsahovat jak vytvoření táborů pro dospělé, tak poskytovala určitou formu převýchovy (asimilace) zejména dětí, byly na tyto aktivity v meziválečném období poskytovány pouze velmi omezené finanční zdroje. Takový postoj centrálních orgánů v lokálních úřadech dále podněcoval onu palčivou potřebu „řešení cikánské otázky“.

Předložená analýza rovněž poukazuje na dlouhodobější kontinuity v asimilaci „cikánů“. V době Protektorátu Čechy a Morava došlo spolu s nařízením ministerstva vnitra o nuceném usazení „cikánů“ během let 1940–1942 k plošnému uplatňování represivní asimilace¹³² provázané jak se zřízením kárných pracovních táborů, tak s vytvořením tzv. cikánské školy ve Starém Městě u Uherského Hradiště.¹³³ Jestliže však tzv. cikánské školy z meziválečného období obsahovaly alespoň nějaké prvky emancipace, resp. zrovnoprávnění, škola ve Starém Městě u Uherského Hradiště se postupně stále více stávala místem trvalé segregace a izolace „cikánů“ jakožto „méněcenné rasy“.¹³⁴ Dosavadní bádání nahlíželo na meziválečné tzv. cikánské školy spíše jako na protiklad k poválečným převýchovným snahám,¹³⁵ mezi nimiž hrála nejvýznamnější úlohu tzv. škola míru v Květušíně.¹³⁶ Tato studie otevírá otázku, do jaké míry je možné hovořit o kontinuitách, tedy pokračování meziválečných a válečných asimilačních „experimentů“.¹³⁷

131 M. ZÁVODSKÁ, *K desetiletí*, s. 90.

132 Z hlediska proticikánských opatření lze protektorátní období mezi léty 1940–1942 vnímat podobně jako ve vichistické Francii. Srov. SHANNON L. FOGG, *Assimilation and Persecution: An Overview of Attitudes toward Gypsies in France*, in: *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, (ed.) Anton Weiss-Wendt, New York 2013, s. 27–43.

133 CTIBOR NEČAS, *Romská třída ve Starém Městě u Uherského Hradiště*, Romano džaniben 2/1995, s. 98–100.

134 Státní okresní archiv Uherské Hradiště, f. Okresní školní výbor Uherské Hradiště, k. 14, například zpráva okresního školního inspektora (18. května 1940) atd.

135 Srov. C. DONERT, *The Rights of the Roma*, s. 70–72; MATĚJ SPURNÝ, *Nejsou jako my. Česká společnost a menšina v pobraní (1945–1960)*, Praha 2011, s. 237–285.

136 BARBORA ŠEBOVÁ, „Škola míru“ v Květušíně 1950–1954 (a její pokračování na Dobré Vodě u Prachatic). *Kritická reflexe v historickém kontextu 50. let*, Praha 2009 (diplomová práce), s. 51.

137 Téma tzv. cikánských škol se v 50. letech stalo dokonce námětem románu JOSEFA SEKERY, *Děti z bliněné vesnice*, Praha 1952.